

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 83-88

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_13](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_13)

КӨЧМӨНДӨР ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ ЖАНА АНЫН ДҮЙНӨ ТАРЫХЫНДАГЫ ОРДУ

КОЧЕВАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ И ЕЕ МЕСТО В МИРОВОЙ ИСТОРИИ

NOMADIC CIVILIZATION AND ITS PLACE IN WORLD HISTORY

Адилбаев Ж.А.

Адилбаев Ж.А.

Adilbaev J.A.

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

Абдисамат к. Н.

Абдисамат к. Н.

Abdisamat kyzy. N.

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's student, Osh State University

КӨЧМӨНДӨР ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ ЖАНА АНЫН ДҮЙНӨ ТАРИХЫНДАГЫ ОРДУ

Аннотация

Көчмөндөр цивилизациясы көтөрүлгөндөн тарта, көчүп жүрсө көчмөндөрдө кайдагы цивилизация дегендер да, көчмөндөрдүн отурукташкан, ордолуу шаарлашкан маданиятын издегендер да өз ойлорун, ой толгоолорун байма-бай айтып да, жазып да, аны далилдөөгө жүйөөлү делген далилдерин тартып келишет. Деги эле «цивилизация» сөзүнүн өзү тар мааниде латын тилинен – «жарандык», «мамлекеттүүлүк» дегенди түшүндүрүп, ошол мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүн, өлкөнүн өтө бийик өнүгүү деңгээлин, адамдардын маданиятынын, материалдык абалынын алдыда жүрүшүн туюндурган. Цивилизация кеңири түшүнүгүндө жалпы адамзатын татыктуу жашоого – адамкерчиликке, айкөлдүккө, адептүүлүккө, ыймандуулукка, бакубаттуулукка, байгерчиликке жетишүү үчүн калтырган ата-бабаларыбыздын материалдык жана руханий дүйнөсү, аруулуктары, баалуулуктары болуп, бул алардын адам баласынын келечегине түптөп кеткен улуу мурасы деп атоого болот. Ал эми макалада ошол көчмөндөрдүн ролун аныктоого аракеттер жасалды.

Ачкыч сөздөр: көчмөндөр, цивилизация, жарандык, мамлекеттик, материалдык, эволюция, масштаб, глобализация, интеграция

КОЧЕВАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ И ЕЕ МЕСТО В МИРОВОЙ ИСТОРИИ

Аннотация

Со времен подъема кочевой цивилизации, как те, кто говорит о кочевой цивилизации, так и те, кто ищет оседлую, урбанизированную культуру кочевников, регулярно высказывают и записывают свои мысли, размышления и приводят аргументы в доказательство. Само слово «цивилизация» в узком смысле происходит от латинского – «гражданство», «государственность», что означало рост и развитие этого государства, очень высокий уровень развития страны, опережающее развитие культуры, материального положения людей. В широком понимании цивилизация – это материальный и духовный мир, целомудрие, ценности наших предков, которые оставили человечество в целом для достижения достойной жизни-человечности, щедрости, порядочности, верности, благополучия, богатства, и это можно назвать их великим наследием, заложенным в будущее человечества. А в статье были предприняты попытки определить роль этих кочевников.

Ключевые слова: кочевники, цивилизация, гражданское, государственное, материальное, эволюция, масштаб, глобализация, интеграция

NOMADIC CIVILIZATION AND ITS PLACE IN WORLD HISTORY

Abstract

Since the rise of nomadic civilization, both those who talk about nomadic civilization and those who seek a settled, urbanized nomadic culture have regularly expressed and recorded their thoughts, reflections, and arguments to prove it. The very word "civilization" in a narrow sense comes from Latin-"citizenship", "statehood", which meant the growth and development of this state, a very high level of development of the country, outstripping the development of culture, the financial situation of people. In a broad sense, civilization is the material and spiritual world, chastity, and the values of our ancestors, who left humanity as a whole to achieve a decent life –humanity, generosity, decency, loyalty, well-being, and wealth, and this can be called their great legacy, embedded in the future of humanity. And in the article, attempts were made to define the role of these nomads.

Keywords: nomads, civilization, civil, state, material, evolution, scale, globalization, integration

Киришүү

Көчмөндөрдүн, айрыкча кылымдарды карыткан көчмөн кыргыз тарыхынын кыйырына көз жүгүртүп, көчмөндөрдө цивилизация болгон эмес деп кыйкыргандарга да жана жер айдап, эгин эгип, калаа курган жерлерде гана цивилизация болот деп, аны издегендерге да толук ынана албайсың. Ага жүйөө цивилизация бир гана мечит, медресе, мекемелерди куруп коюу эмес, адабият, маданият, искусствонун жетишүү шарты менен да аныкталат эмеспи, же китепке чейин идея, мечитке чейин дин, театрға чейин искусство пайда болгондугу баарыбызга белгилүү. Ушул ж.б маселелерди талдоого алуу мүмкүн болду.

Изилдөөнүн максаты. Атамзамандан бери акыл-эси, аң-сезими, руханий көрөңгөсү өскөн жерлерде гана цивилизация болгондугун тарых тастыктап келет. Аныктап айтсак, кыргыз күмбөздөрдү, храмдарды, хан сарайларды эмес, кыргыз цивилизациянын өзөгү болгон руханий маданияттын туу чокулары болгон эпосторду, санжыраны, дастандарды, залкар күүлөрдү жараткан. Ушул жана башка маселелер макаланын негизги максатын түздү.

Изилдөөнүн усулдары. Тарыхый изилдөөлөрдө калыптанып калган теребелдүү (системалуу) изилдөө менен бир катар эле таанып-билүүчүлүк (когнитивдик), социологиялык, салыштырма, маданий, генетикалык усулдар колдонулду. Анткени учурдагы көчмөндөрдүн айланасындагы болуп жаткан көйгөйлөрдүн калк катмарына таркатылышы эл ичинде алардын цивилизациясы болгондугуна шек жарата алды. Булардын бары макаланы талдоого алганда жогорудагы усулдарды колдонууга шарт түздү.

Европалыктардын пикиринде – көчмөндөр варварлар, жырткыч айбандан айырмасы жок жапайылар. Алар өздөрү эч кандай материалдык жана рухий байлыктарды өндүрүшпөйт. Тескерисинче, ошолорду жаратып, цивилизацияны жана маданиятты өөрчүткөн элдер менен өлкөлөрдү карактап, талап-тоноо эсебинен күн көрүшөт. [1.5] Мындай көз карашта кайсы бир өлчөмдө чындык да бар. Арийне, тарыхтын татаал жолдорунда көчмөндөр өсүп-өнүгүүнүн, тарыхый динамиканын куралы катары кызмат өтөшкөнү да эч ким таналгыс акыйкат. Ошол үчүн, айтылуу адабиятчы-философ, культуролог Георгий Гачев көчмөндөрдү тарыхтын кан тамырларында чуркаган фермент-калктар деп атаган. [2.] Алар өздөрү дээрлик анча өсүп-өзгөрүшпөйт. Себеби, бир жерге жана убакытка байланган отурук элдерден айырмаланып, алардын бүт болгон кыймыл-аракети жер-суу которууга, б.а., мезгилге эмес, мейкинге багытталган. Ошондуктан, көчмөндөр тарыхта өзүнүн мобилдүү жашоо образы жана төгөрөктүн төрт бурчун будун-чаң кылган улуу жүрүштөрү аркылуу башынан эле Ойкуменанын чар тарабын бири бирине таанытып, байланыштырып келген. Демек, кайсы бир даражада Улуу жибек жолун соодагер-көпөстөр, дипломат-элчилер, саякатчы-сапарчылар же миссионер-динчилер эмес, ири алды тарыхта дал биздин көйгашка көчмөн ата-бабаларыбыз алгач ирет биринчи болуп ачышкан деп айтууга биз толук акылуубуз.

Тарыхтын татаал кезеңдеринде качан, кайда болбосун, калайык-калктар: биз кимбиз, кайсы түп тектен келип чыкканбыз, өз улуттук жана цивилизациялык өзөгүбүздү сакташ үчүн кандай нарк-дөөлөттөрдү туу тутуп, көбөйтүүгө тийишпиз-деген көлдөлөң суроолорго сөзсүз туш келбей койгон эмес. Атактуу Чыңгыз Айтматов кезинде бу көйгөйдү айкүрүнөн коюп, маңкурттан: «Кимдин уулусуң?, Атың ким?, Атыңды эсте?! - деп кан какшаганы бекеринен эмес да!...[3.5-бет.]

Ааламдашуу доорунда асыресе рухий-маданий иденттүүлүк маселеси айрыкча курч мүнөзгө ээ боло баштады. Бүгүнкү тарыхый жагдай-шарт замандын айныгыс парадигмасы катары ириде дал ушул глобалдашуу процессин, жана, ага жооп иретинде, цивилизациялык иденттүүлүк маселесин биринчи көйгөйгө айландырууда. ХХІ кылым башындагы социалдык жашоо-турмуштун негизги мазмун-маңызы, баарыдан мурда, мына ушул эки тенденциянын кайчылаш биримдиги аркылуу айкындалууда.

Жалпыбызга маалым, түрк калктарынын мамлекет түптөө салты карт тарыхтын терең түпкүрлөрүнөн башталат. Тээ эзелки гундардын заманынан бери карай биздин даңктуу ата-бабаларыбыз тарыхта эчен бир улуу дөөлөттөрдү курап, мелмилдеген Евразия мейкининде олуттуу геосаясий роль ойноп келишкен. Азыркы түрк урпактарына арбактуу ата-бабаларыбыздын ошол даңазалуу жолун андан ары улап, глобалдык цивилизация дүйнөсүнөн бекем орун алуу жана тарыхтын жаңы талаптары менен чакырыктарына татыктуу жооп берүү милдети тагылган. Эзелде эле жаамы түрк дүйнөсүнүн түпкү алтын бешиги жана айтылуу Махмуд Барскани (Кашгари) менен Жусуп Баласагындын Ата-Мекени болгон касиеттүү Кыргызстан дээрлик он кылымдан кийин, үчүнчү миң жылдыктын башында байыркы түрк цивилизациясынын уюткулуу бир очогу катары кайрадан жаралып жатканы жакшы жышаан. Сөз жок, көз карандысыздык келген алгачкы кездерде, биринчи кезекте, улуттук нарк-дөөлөттөргө көбүрөөк көңүл бурулду, башкача айтканда, биз өзүбүздүн улуттук-этностук башат-тамырларыбызга өзгөчө басым жасадык. Улуттук тарыхыбызга канчалык терең үнүлгөн сайын, өзүбүздүн жаамы түрк дүйнөсү менен болгон өзөктөш биримдигибизге, ошол биримдиктин эзелки башаты, кан ордосу экенибизге ошончолук көзүбүз жетип ынандык.

Мына ушул жагынан алып караганда, өзүбүздүн тарыхый өтмүшүбүзгө тийиштүү «Манас» дастанынын 1000 жылдыгы, Ош шаарынын 3000 жылдыгы, Кыргыз мамлекеттигинин 2200 жылдыгы, жана ошондой эле, биздин Кыргыз Ала-Тоо Ата-Журтубузда жакында дүйнөнү дүңгүрөтө үлкөн шаң-салтанат менен өткөрүлгөн “Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары” сыяктуу сыймыктуу практикалык иш-чараларыбыздын мааниси өтө зор болду. Аталган иш-чаралардын алкагында масштабдуу илимий изилдөөлөр жүзөгө ашырылып, алар Ата-Журтубуздун, дегеле бүтүндөй түрк дүйнөсүнүн тарыхын таанып билүү жагынан биздин билим-маалыматыбызды бир кыйла кеңейтүүгө сөзсүз мүмкүндүк берет. Бир сөз менен айтканда, тарыхты терең үнүлүп үйрөнүү улуттук рухубуз менен маданиятыбызды азыктандыруучу тээ түпкүрдөгү бүткүл түрк этностору үчүн бирдей мүнөздүү болгон өзөк тамырларды табууга өбөлгө түздү. Ошондон улам, учурдагы глобалдашуу шартында улуттук нарк-дөөлөттөрүбүздү, улут катары өзүбүздү өзүбүз тек жалпы түрк цивилизациясынын негизинде гана сактап калаарыбыз барган сайын калетсиз тастыкталууда.

Баардык тирүү организмдер, алардын катарында цивилизациялар дагы мезгил элегинен, тарых чыпкасынан өтүшөт. Маалым болгондой, качандыр бир убактарда дүңгүрөп турушкан далай цивилизациялар кезинде жүрө-жүрө тарых ареназынан жоголуп кетишкен. Азыр алардын тарых сыноосунан өткөн анча-мынчалары гана аман-эсен өмүр сүрүшүүдө. Жашоого жөндөмдүү ошондой цивилизациялардын катарында Кыргыз-түрк цивилизациясы да бар. Глобалдашуу доору башталганы, башка тирүү цивилизациялар сыяктуу эле, ал дагы тарыхтын жаңы чакырык-талаптарына кез келди. Эми Кыргыз-түрк цивилизациясынын келечеги мына ушул даркүмөн дүмөккө ал кандайча жооп беришине жараша болмокчу. Белгилей кетүүчү нерсе, түрк цивилизациясынын үлүшүнө дүйнөнүн ошол эки уюлу ортосунда көпүрө болуу тарыхый миссиясы туш келген. Улуу Жибек жолу аталган дал ушул айтылуу көпүрө адамзат

тарыхынын бурулуш бир учуру болгон. Ал пайда болгонго чейин Орто жер деңизи (Ак деңиз) цивилизациясы менен Ыраакы Чыгыш маданияты бири биринен обочо, өз-өзүнчө өнүгүп келишкен.

Ушул айтылгандардан улам, биз түрк цивилизациясынын башка дүйнөлүк цивилизациялар арасында ээлеген орду жана ойногон ролу жөнүндө олуттуу кеп салышка толук акылуубуз. Бу жагынан алганда, түрк цивилизациясынын келип чыгышы, өсүп-өнүгүш жолунун негизги этаптары, бүгүнкү көп уюлдуу дүйнөдөгү орду жана озуйпасы сыяктуу проблемаларды талдап талкуулоо аябагандай актуалдуу. Тарыхта «Великое переселение народов» деген жараян бар. Ал биздин эрага чейинки мезгилден, керек болсо Шумер доорунан башталып, биздин замандын орто кылымдарына чейин, бери карай айтканда, Атилладан Чыңгыз каган жана Амир Темир кезеңдерине дейре улам толкун – толкун болуп уланып турган. Жана ошо замандардагы Евро-Азия геосаясий айдынына ушул улуу көч ардайыма Алтайдан башталган. Биздин улуттук улуу дастаныбыз «Манас» эпосубузда кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүшү деген эпизод анда өзгөчө өзөк болуп турганы бекеринен эмес да.

Кезинде Осман империясынын султандары бүткүл мусулман дүйнөсүнүн руханий башчысы, б.а., халифи кызматын да аркалашкан. Ошонусу менен алар өздөрүн Араб халифатынын мураскорлору катары жар салышкан. Ошондуктан, азыркы Түркия мамлекетин жана жарандарын байыркы көчмөн кыргыз-түрк цивилизациясы менен маданиятынын түздөнтүз урпактары же мураскорлору деп тастыктоо тарыхый чындыкка туура келбейт. Булар эзелки көчмөн цивилизация менен маданияттан таптакыр башка – Византия жана араб-парсы мусулман дүйнөсүнүн, ошолордун цивилизациясы менен маданиятынын өкүлдөрү жана мураскорлору.

«Манас» дастаныбыз, андагы кыргыздардын улуу көчү, азыркыча, европача айтсак, ата-бабаларыбыздын Алтайдан Ала-Тоого «одиссеясы» да ошо миңдеген жылдарга созулган улуу көчтү эске салып, аны улантып турганы биздин уңгусу терең көрөңгөлүү көчмөн цивилизациянын чыныгы ээлери жана мураскорлору экенибизди айдан ачык көрсөтөт. Анын айныксыз жана эч ким таналгыс дагы бир далили ыйык Ысык-Көлдө өткөн кыргыздардын дүйнөлүк көчмөндөр оюндары болду.

Айтылган ал улуу көчтүн башында абалтан гректер скифтер деп атаган, парсы булактары сактар деген, Кытайлар хунну деген, европа элдери гунндар деп аңыз кылышкан биздин көйгашка көчмөн ата-бабаларыбыз турушкан. «Великое переселение народов» деген орусча аталышты «Чыгыштан чыккан улуу көч» деп кыргызчаласак туура болоор. Буюрса, бу күндө учурдагы түрк цивилизациясы жана маданияты, анын түпкү тегинде, башында, тереңинде кимдер турган, аны кимдер түптөгөн, кимдер түзгөн, кимдер курган? - азыр да аны ким, кайсы калк сактап, андан ары карай улантып атканын, адамзат эчак жоготуп койгон эпикалык субстанция-субстрат, эпикалык мейкин жана мезгил, эпикалык дүйнө тааным, эс-тутум, экологиялык аң-сезим, натурфилософия жана жаратылыш менен жан бирге жашоо жагдайы дегендердин чыныгы ээси ким экенин айкындап ачуучу кезең келди. Ошондуктан, тарыхый чындык үчүн, бизден бир канча кылым кийин пайда болгон Түрк, Казак эмес, тарыхый булактар талашсыз тастыктап тургандай, Борбор Азиядагы эң эзелки көчмөн эл - Кыргыз! - деп көкүрөк керип сыймыктанып турушубуз керек экенин; азыр биз түрк, казак жана башка деп жүргөндүн түбү, абалкы башат-тамыры, кылымдар түпкүрүндөгү кыртышы, түбөлүктүү улуттук уңгусу, азыркыча философия тили менен айтсак, субстанция-субстраты - улуу Кыргыз

феномени чындыгы тууралуу чыныгы билим-маалыматтар менен качандыр бир бүткүл дүйнө жүзү кабардар болуп, даңазасы далайга таркачу күндөр да алыс эместир. Ошол үчүн, Түрк цивилизациясы жана маданияты деген түшүнүккө «Кыргыз» деген ыйык ысым-атоону ар дайыма баш тамга кылып айтканды жана жазганды унутпайлы.

Колдонулган адабияттар

1. Ибраимов К. Т “Улуу жибек жолу жана көчмөндөр цивилизациясы” 5-бет. 2022-жж.
2. Эшиев А. “Молдо Нияздын санат дигарасттары”-тарыхый-этнографиялык булак катары., 2023-жж. 9-бет.
3. Адилбаев Ж., Дуйшонбаева А.Б., “Дүйнө тарыхы: доорлор жана цивилизациялар, географиялык ачылыштар, согуштар жана революциялар, мыйзамченемдүүлүктөр жана келечек” Ош-2021., 6-бет.
4. Кубанычбек Кызы, А. “Манас” эпосунда көчмөн турмуштун сүрөттөлүшү / А. Кубанычбек Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 2(2). – P. 41-48. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_5. – EDN UIVPTC.
5. Tulobaev, A. Z. Adaptation technologies to climate change in mountain pastoralism / A. Z. Tulobaev, Z. Niazbekova // Bulletin of Osh State University. – 2021. – No. 1-2. – P. 462-466. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_2_462. – EDN SJXLOI.
6. Абдуманатов, Р. А. Энтони Женкинсондун күндөлүгүндө кыргыздардын эскерилиши тууралуу / Р. А. Абдуманатов // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 4. – P. 115-123. – DOI 10.52754/16948610_2024_4_12. – EDN YJBCBZ.
7. Кыдырова, Б. А. Элдик оозеки чыгармалар-элдик тарбиянын мектеби / Б. А. Кыдырова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 269-275. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_269. – EDN KIGHWP.
8. Джумабаев, Б. С. Кыргыз музыкалык фольклорунун башаты / Б. С. Джумабаев, А. Ф. Баякова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология. – 2023. – No. 2(2). – P. 62-68. – DOI 10.52754/16948823_2023_2(2)_10. – EDN FDKLKP.
9. Апышова, А. К. Совет бийлигине чейинки кыргыздардын отурукташуусунун айрым аракеттери / А. К. Апышова, Э. Пазыл Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2024. – No. 1(4). – P. 123-130. – DOI 10.52754/1694867X_2024_1(4)_15. – EDN BDSRJK.
10. Ташалиева, М. М. Исследования жизни кочевых и оседлых сообществ в Кокандском ханстве / М. М. Ташалиева, Т. А. Айтбаев // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2024. – № 1(4). – С. 218-225. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_27. – EDN CMHZZXG.
11. Курбанбаев, К. А. Кыргызское искусство в системе традиционной культуры / К. А. Курбанбаев, Д. А. Ыразаков, А. М. Камчыбеков // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 1, № 3. – С. 294-302. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_294. – EDN SBMMVA.